

СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ — ПРЕЛОМЕН МОМЕНТ И ЗА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Георги Димов

В своето многовековно обществено-историческо развитие българският народ създава дела, които остават дълбоки бразди в съзнанието и душите на хората, приковават погледите на съвременни и по-сетнешни поколения, продължават да вълнуват и вдъхновяват в борбата за социален и културен напредък, за правда и участие в света. Такова епохално дело по своята идейно-революционна устременост и нравствено-социална същност представлява и народното антифашистко въстание през септември 1923 г. То се явява закономерен резултат от обществено-политическото развитие на нашата страна след Първата империалистическа война, обусловено е от усилията да бъдат разрешени назряващите социални противоречия и бележи преломен момент в цялостния живот на народа ни.

Залповете на „Аврора“ от 1917 г. отекват дълбоко и в България. Идеите на Великия октомври просветляват съзнанието, повдигат духа на изтерзания, осиромашял и изнемогващ български народ, който вече години наред е гинел по военните фронтове. Примерът на руските работници засилва броженето и бунта на изгладнялите войнишки маси и те скоро насочват оръжието срещу онези, които ги бяха пратили на заколение. Владайските събития от 1918 г. дълбоко разтревожават дворцовата камарила и управляващата буржоазия. Тая тревога се усилва от демократичните реформи на земеделската власт и от растящото влияние на Комунистическата партия. Реакцията започва да дебне сгоден случай, за да нанесе нов съкрушителен удар над прогресивните сили, да спре революционно-демократическите процеси, които се извършват сред най-широките обществени слоеве. На девети юни 1923 г. реакционната буржоазия чрез военен преврат узурпира властта и установява злокобна монархофашистка диктатура. Започва жестока разправа с демократичните сили. Пагубните последици от липсата на единодействие между БКП и БЗНС — двете най-масови политически партии — отрезвяват мнозина политически дейци. Чувствайки своята историческа отговорност, партията на българските комунисти съумява да преодолее левосектантските увлечения и тактика по време на юнския преврат. „Партията — пише по-късно Г. Димитров — скъса дотогавашната своя изолация, взе решителен курс за сплотяване на всички антифашистки сили в един блок на трудещите се от градовете и селата и пристъпи към всенародна подготовка на масите за борба срещу монархофашистката диктатура, включително и

до въоръжено въстание в името на работническо-селско правителство.“ Създаденият единен фронт между работници, селяни и народна интелигенция отрицва борческата им енергия, засилва обществената активност, създава се революционна атмосфера. Зачестилите преследвания и провокации над ръководителите на Партията налагат да се действа решително. И през септември 1923 г. българските трудещи се излизат на въоръжена борба с фашистката власт.

По редица причини — нашироко анализирани и изяснени от Г. Димитров и В. Коларов, организатори и ръководители на борбата, — това първо антифашистко въстание бива разгромено с нечувана жестокост. Въпреки неуспеха си обаче то изиграва историческа роля, ускорява процесите на общественно-политическо съзряване и на поляризация в културния живот. Отворена бе с нищо непреодолима пропаст между народ и власти. Съмнята бе маската от кървавото лице на буржоазно-капиталистическата класа, за да блесне цялата ѝ античовешка същност. Разшири се и укрепна антифашистският демократически лагер — основа на изградения по време на Втората световна война Отечествен фронт.

Кървавата вакханалия, нечуваните изстъпления в онези трагични септемврийски дни отрезвяват много хора, разтърсват съвестта на честната интелигенция, накарат я да погледне на събитията в цялата им сурова реалност и да потърси мястото си в нестихващия двубой. „И пролятата народна кръв, викаща безспирно за възмездие, ще поддържа в средата на трудещите се маси винаги свежа жаждата за непримирима борба, ще ги тласка все напред и ще осветлява като червен фар в безбрежното бурно море техния път, пътя на единната борба на работниците и служащите, селяните и занаятчиите и трудовата интелигенция за премахването на буржоазно-фашистката реакция и създаването на работническо-селско правителство“ — заявява Г. Димитров след въстанието.

Септемврийското въстание белеек преломен момент в националната ни история, оказва решително въздействие и върху цялостния културно-интелектуален фронт, върху „светоусещането“ на българската творческа интелигенция. Отрезвителният процес, който бе започнал след войната и Октомврийската революция, сега се углъбява и ускорява. Рухват всички мостове, отвеждащи към „тихата Аркадия“, сгромолясват се предишните кумири, мисълта е прикована от суровото настояще, погледът е отправен към мечтаното бъдеще. След въстанието духовният ни живот се устремява по посока на тясно единение с бита и душевността, със страданията и копнежите на трудовите маси. Литературата, произведенията на изкуството се изпълват с ново съдържание, зазвучават с нов идейно-нравствен и хуманистичен патос. Процесът на нови естетически търсения, започнал след войната, увелича все повече хора на перото. Утвърждават се нови критерии за художествени и етични ценности. Прогресивната естетическа и културна мисъл завладява все по-широк терен, дава насока на цялостното духовно развитие.

Заедно с процесите на олевяване на народните маси интелигенцията все повече се отдръпва от властващата буржоазия, започва да търси свое място в обществения живот, в непреодолимо назриващите социални сблъсъци. Мнозинството от българските писатели, платили дан на различни увлечения и илюзии, всеки по свой път идва до съзнанието на тясно свързване с народа, за сродяване отблизо с неговия външен и вътрешен свят. Все по-ясно те съзнават къде се коренят предпоставките

за създаване на непреходна социално-изобличителна и жизнуетвърждаваща литература.

Известно е, че през първите две десетилетия на нашия век в българската литература възникват явления и тенденции, които я отклоняват от реалистичната линия. Различните модернистични течения и индивидуалистични философско-естетически школи, появили се в европейската литература, намират почва и сред някои среди на българската творческа интелигенция. Колкото и основните тенденции в тогавашната ни действителност да не са били съзвучни с естетическите канони на модернизма, в някои от неговите разновидности, като символизима например, мнозина от писателите ни съглеждат удобна форма за „избягване“ от суровата действителност, с надежда да намерят в някакъв „надземен“ мир успокоение на неспокойния си дух. Макар някои от поклонниците на символистичната поезика да са живели с убеждението, че тяхната поезия е плод на дълбокото им отчуждаване от пошлата буржоазна действителност и на стремежа им към един по-възвишен свят, цялостното звучене на творчеството им, със своята идейна мъглявост и мистична символика, оставало чуждо на широките народни маси, не съдействувало за разгаряне на класова ненавист, не мобилизирано за обществена активност и революционни действия. Колкото да са си въобразявали жреците на „чистото изкуство“, че са се извисили над делничното, над сивото ежедневие, бягството им от суровия живот скоро се оказва илюзорно. Испитанията по време на войните поражда първите съмнения, изправят ги пред тревожни въпроси. Досегът с младата съветска литература усилива съмненията в довчерашните им скрижали. Едно непреодолимо чувство на неудовлетвореност и тревога от онова, което става наоколо, все по-дълбоко се загнездва в душата им. Творчеството на Смирненски — сатирично-изобличително, революционно-призивно, отекнало така дълбоко в сърцата на потиснатите и онеправданите, станало оръжие в зачестилите схватки с буржоазията. То идва да покаже пътя за естетическо осмисляне на граждански терзания и идейни пориви. Растящата поляризация в обществения живот поставя пред всеки честен писател неумолимият въпрос — на къде, с кого?

Цялостната атмосфера по онова време все по-настойчиво кара поклонниците на модернизма — и във философските, и в художествените му прояви — да търсят отговор на мъчително глождещия ги проблем за естетически и етически ценното, за призвание и дълг на твореца. И ето, сред цялата тази напрегната атмосфера на тревоги, лутания и търсения идват септемврийските събития от 1923 г. Те ускоряват и завършват започналия процес на идейно и естетическо отрезвяване, идват да премахнат и последните колебания, озаряват съзнанието с нови истини, изпълват сърцата с нови пориви. Септемврийската епопея — с революционния подем и народен ентузиазъм, с крушението на светли надежди и преживяването на върховни изпитания от трудовите и честни люде, с изстъпленията и сатанизма, с варварството и безумството на буржоазните власти, окончателно срина илюзиите на онези, които са си въобразявали, че могат да стоят настрана от политическите събития, да творят затворени в някаква „кула от слонова кост“. Разкриват се широко дверите към обществена активност и пълноценно социално изкуство. Довчерашните индивидуалисти и символисти, поклонниците на всевъзможните „изми“ слизат на твърдата земя, заживяват с народа, с неговите болки и страдания, стремежи и блянове. Духовното преустройство, което преди това бяха

преживявали такива творци, като Анатол Франс, Теодор Драйзер, Ромен Ролан, Анри Барбюс, Луи Арагон, Пабло Неруда, Ал. Толстой, Маяковски, Ал. Блок и други светвноизвестни имена, сега неумолимо настъпва и за мнозина наши писатели.

Гео Милев изоставя „Везни“, от чиито страници вещаеше изкуството на експресионизма и основава сп. „Пламък“ — станало трибуна на прогресивните писатели, на революционната естетическа и художествена мисъл. Тук се явява и най-пламенната апотеоза на Септемврийското въстание, поемата „Септември“, донесла смъртта и безсмъртието на поета. Писатели като Хр. Ясенов, Ем. Попдимитров, Н. Хрелков, Гьончо Белев, Ламар, К. Зидаров, Д. Хаджилев и др., кой по-бързо, кой по-мъчително, изоставят индивидуалистичните си и символистични позиции, слизат при обикновените люде, запяват за тяхната покруса и надежда.

При все че „жълтата гостенка“ бе вече прекършила завинаги перото на автора на „Да бъде ден“, сега пролетарският литературен фронт се активизира, разширява своя обсег. Сп. „Нов път“ (1923-1925), редактирано от Г. Бакалов, сплотява редица прогресивни писатели, подпомага израстването на млади дарования, сочи предпоставките за създаване на истинско народно изкуство, изкуство социално наситено, революционно устремно. Появява се и хумористично-сатиричното списание „Звънар“ под редакцията на Кр. Кюлявков, което осъществява партийната програма в тази област. Първият пролетарски поет Д. Полянов също прави усилия да издава литературно списание — „Наши дни“ (1923-1924), а след това „Нови дни“ (1924). По-късно и Ан. Страшимиров започва редактирането на в. „Ведрина“ (1926-1927), който се стреми да следва някои от традициите на „Пламък“ и на „Нов път. На страниците му се появяват много произведения с ярък антифашистки характер. В уводната статия Страшимиров пише: „Смятам задачата — най-близката задача — днес не е вече да се тълкува, да се спори и да се решава дали изкуствата имат или нямат свой, отделен от текущия живот кръг на самозадоволяване. Не. Императивът и за изкуствата днес у нас е: как да намерят те отново своя живот, т. е. как да станат пак плът от плътта на удадения в кървите си народ“. Макар и да са били скоро забранени от свирепата цензура тези списания и вестници, появили се в резултат на тревогата от настъпващата фашистка опасност, на съзнанието да се даде отпор на развилнялата се реакция и със средствата на художественото слово, изиграват особено плодотворна роля за активизиране на демократичните антифашистски творчески сили, за изявяването на мнозина млади писатели.

Писателите, които бяха заплениени от поистиката на индивидуализма, сега мъчително страдат за напразно похабени сили и талант и — отрезвени и умъдрени — създават нови творби, израз на идейното им просветление, на естетическите им прозрения. На израстващото младо поколение творци, които не са имали обективна възможност да бъдат облехани от модернистичните веяния, септемврийските събития спестяват немалко идейни блуждения. Още с първите си литературни прояви те показват, че са осъзнали дълга си пред народа, пред своето дарование. Тяхното израстване и утвърждаване се извършва сред трагичната следсептемврийска атмосфера. Те разработват идейно-художествената проблематика, породена от въстанието. Колко дълбоко септемврийските събития са разтърсили съзнанието на творческата ни интелигенция свидетелствуват и някои произведения на утвърдени вече писатели-критически реалисти като Ан. Страшимиров, Ц. Церковски, Г. П. Стаматов и др., които не

остават чужди на антифашистките тенденции, проникващи все по-широко и по-надълбоко в литературата ни по онова време.

Изобщо най-значителната част от тогавашната ни литература се развива под неотразимото въздействие на разигралите се трагични събития: болка и състрадание към жертвите, ненавист и омраза към властниците, възпяване героизма на въстаниците, преклонение пред техния подвиг, вдъхване вяра у живите, че делото на погиналите ще възтържествува. Излезлите в онези години множество произведения в стихове и проза Г. Бакалов сполучливо нарече „септемврийска“ литература. Макар това определение днес да ни се вижда твърде общо, то говори колко ярко се е откроявала тази литература на тогавашния културен фон и с новата си тематика, и с идейния си патос. Много от тези произведения са ценно завоевание на националната ни художествена мисъл, чертаят новите тенденции в литературното ни развитие. Колкото и своеобразен да е патосът на тази „септемврийска“ литература, колкото и индивидуално звучене да имат отделните творби, всички те продължават при новите условия, в една или друга степен традициите на пролетарската литература, пропити са с подчертана антифашистка идейност, излезли са от перото на хора, почувствували дълбоко народната трагедия, покрусени в най-съкровените си чувства, озарени от един по-възвишен социален и естетически идеал.

Както при всяко по-голямо историческо събитие и сега лириката се явява най-естествена, емоционална форма за непосреден отклик на обществените и нравствени сътресения в онези трагични дни. И наистина, още не заглъхнали стоновете на погиналите, не изсъхнали кървавите петна по равни полета и планински усой, не пресъхнали сълзите на майки и сестри, не претръпнала болката и под напора на чувствата за братско съчувствие и упование в бъдещето се появяват първите поетически творби на Ас. Разцветников, Н. Фурнаджиев, Гео Милев — да се ограничим само с имената на най-ярко откроилите се. Това е поезия, която претворява една нова действителност, поезия, явила се като отрицание на предишната индивидуалистично-символистична лирика. Макар в много отношения да продължава традициите на Смирненски, тя носи и нещо различно — и по отношение облика на лирическият герой, и по идеен патос, и по емоционално звучене. Изживяно и изстрадано, почувствувано и възмечтано — тук всичко е намерило по-своеобразна поетическа изява. Очевидно това своеобразие трябва да търсим както в страшните цензурни условия, така и в творческите индивидуалности на писателите, в особеностите на социалната и литературна атмосфера по онова време. С някои изключения (като поемата „Септември“ и др.) основният тон на септемврийската поезия е баладичен, обусловен от дълбоката покруса пред страшните зрелища, от вестта за жестоките страдания, обхванали цялата родна земя, от дълбоката обич към изстрадалите и погинали люде. При все това, една виталност и жизнен оптимизъм струят от тези изпети с непритворна развълнуваност и искрена болка лирични песни. Още при първите прояви на тази поезия прогресивната критика я посреща като ново явление, дава ѝ висока оценка.

Макар да бе се изявил като революционен поет в годините непосредствено преди въстанието, едва с „Жертвени клади“ (1924) Ас. Разцветников се утвърждава като творец с по-широк идейно-естетически кръгозор, с по-възбуждаща образност. След народния погром гражданското му негодувание, творческата му енергия избликват с нова сила, изявяват се в различни жанрове. С дълбока искрена болка и съчувствие поетът се обръща

към погиналите в борбата, посвещава им своята съкровена песен: „за вас последната ми песен / с любов и скръб ще прозвучи“. От покъртената му душа излизат стихове, които рисуват безкрайно обичаната от него родина, сега потънала в кръв и пламъци, с димящи жертвени клади и неспирен погребален звън.

Над родните степи се вият орлици
И бавно и тежко камбани звънят,
.....
и късното слънце премрежено свети
през дим от пожари и пари от кръв!

Поетът-патриот чувствава съдбата си свързана със съдбата на падналите герои: „О, в кръв са удавени моите братя“. Но не изпада в униние, защото знае, че зад хилядите паднали стои „милиардната жилава маса“. С увереност и борчески оптимизъм заявява:

Ний ще преминем могъщи и горди
през трапища и гробове безкръстни —
и разрушили железните порти
ний забранения плод ще откъснем.

Баладичният тон на „Жертвени клади“ не намалява изобличителната сила на стиховете, не приглушава гнева и омразата, протеста и вярата на поета. Ще се родят нови борци, които ще продължат и завършат започнатото дело. Реалистичното изобразяване на суровата жизнена правда носи много от елементите на едно романтично виждане. Тази романтика сякаш се явява напълно естествена за характера на изживяванията и чувствата, завладели изцяло писателите, поискали и с езика на поетическото слово да оплачат и осъдят онази действителност. Това е романтика жизнено утвърждаваща, революционно целеустремена, нямаща нищо общо с романтичните настроения на поетите-самотници и мирови скръбници. Неизмеримата скръб, нестихващият плач над хилядите жертви не води Разцветников до резигнация, а до бунт и възхвала на онези, паднали „в борбата за правда и светлина“, до вяра в тържеството на тяхното дело, до ботевско-яворовско обричане да падне и сам той като „незнаен редник във безброя, със пронизани гърди“.

При поетите-септемврийци романтичната образност се явява органически преплетена с реалистичното изобразяване на превърнатата в „ледена пустиня“ родна българска земя. Особеностите на техните стихове потвърждават още един път широките възможности на социалистическо-революционната поезия при претворяване на жизнени явления и вътрешни настроения, на мисловен и емоционален свят, на покрусата и оптимизма от подвига и съдбата на септемврийци.

Колко близка, но същевременно и различна се явява например поезията на друг септемврийски поет Н. Фурнаджиев! Баладичният тон в Разцветниковите „Жертвени клади“ се е превърнал в „Пролетен вятър“ на Фурнаджиев в драматична динамичност, в един неудържим напор от чувства и мисли, от страдания и бунт, мъка и гняв. В душата на поета бушува нестихващият бунт на септемврийци и той бърза поетически да го преосмисли и претвори. Искрената изповед сякаш идва да освободи поета от задуха на преживяното. Надарен с мощно въображение и неспокойна душевност, Фурнаджиев въвежда в поезията и една по-нова образност, по-земна и реалио-осезаема, воден от съзнанието да създаде поезия, съзвучна на онази обществена атмосфера. В статията си „За нова поезия“

(1925) Н. Фурнаджиев пише: „Литературата ни през последните години преживява един забележително обновителен кризис. Кризис, в който се изживяват стари настроения и стари форми и на тяхна смяна с цената на много усилия покарват фиданките на ново творчество. . . И действително нови настроения, нов дух има в творбите на младите ни писатели. Едно възвръщане към първичните сили на земята и народа ни, едно човешко, едно здраво творчество се слага пред нас. И това не е дело на неколцина, а един общ устрем към родното и човешкото, надхвърлил границите на литературните кръгове и списания“. Успешно изпробвал талантливото си перо, за да създаде поезия, отразяваща новите настроения на времето, поезия, наситена с идейност, породена от непосредната обществена действителност, Фурнаджиев се опитва в редица статии да обоснове социалните и естетическите корени и предпоставки на тази нова поезия. Постъп е разбрал, че със задълбочаване на социално-класовите противоречия, с изостряне на конфликтите между народ и властици повелително се налага въпросът за мястото на писателя в назряващите сблъсъци. Обществена борба — пише Фурнаджиев — става толкова всеобхватна, че е невъзможно човек да бъде нейн съзерцател. Безвъзвратно са банкрутирали идейните позиции, естетическите канони на индивидуализма. Неумолимо се ражда нова поезия, в която бие пулсът на времето, родена от страданията на момента и от светлата вяра в утрешния ден. Новото обществено съдържание, с което се изпълват поетическите творби, изисква и нова художествена форма, стилно-езикови средства. Тази, раждаща се при особено условия на момента поезия и по съдържание, и по идеен патос, се явява като отрицание на символистичната поезия и с нейните теоретико-естетически норми и художествени средства. Сам увлечен на младини, макар и за кратко време, по поетиката на имажинизма, Фурнаджиев бързо осъзнава своя дълг пред изтерзаните си братя и с „Пролетен вятър“ утвърждава една идейно-поривиста, емоционално раздвижена поезия, наситена със силни чувства, с ярка контрастност. Трагично-бурните събития сякаш са дошли да отприщят мощната творческа енергия на поета, за да ни дари образи и картини, които и сега ни грабват със своята динамичност и експресивност, със своята първична искреност на чувствата и одухотвореност на природата. С каква ритмика са предадени трагичните видения на поета! Плачът и песента са се слели в едно, човешките преживявания и природните стихии сякаш са се превърнали в злокобна хармония, цялата земя е настръхнала от неумолимия марш на смъртта. Една странна метафоричност ни внушава и ужас и скръб, и болка и преклонение.

Там изгоряха селата и пеят бесилките,
вятъра стене над пустите ниви сега,
конници идат и плаче земята родилката,
сякаш че плаче и пее, и иде смъртта.

Стиховете от „Пролетен вятър“ свидетелствуват за едно ново естетическо отношение към обществени и природни явления, които поетът органически преплита, за да изрази суровата жизнена правда, дълбоките човешки преживявания. По този начин се откроява оригиналното светоусещане на твореца, светоусещане, обусловено от революционния патос на времето.

Септемврийското въстание се оказа повратен момент в гражданското и творческо развитие и на Гео Милев, вдъхновява предишния пост-експресионист да създаде безсмъртната си, ненадмината и досега поема за революционния устрем и исторически подвиг на септемврийци, поема.

новаторска по съдържание и форма. Непokoйният и вечно търсещ дух на Гео Милев едва сега открива спасителния бряг, от гдето ще обгърне цялата родна земя, за да види нейните синове — стихийни и неудържими, дигнали се на борба и отплата, посрещаци смъртта все така горди и величави, първично сурови и нравствено пленителни.

Макар оздравителният процес да бе започнал по-отрано, събитията през септември 1923 г. идват да ускорят и завършат този процес. И нещо повече — да накарат поета да застане на най-предните позиции на революционната борба и от нея да изкове своето ново гражданско и естетическо верую. Намерил своето място в жестокия двубой, отсега нататък поетът посветява голямото си дарование, за да възпява и разобличава, да зове и предупреждава, става трибун на народната правда.

В програмната статия на „Пламък“, онадсловена „И свет во тме“ Г. Милев поставя най-актуалните въпроси за творческата личност, за литературата, въпроси, наложени от историческия момент и тенденциите на развитието. В онези трагични времена налагало се е изкуство и живот, писател и народ да се слеят в едно, за да обуздаят фашизма, окъпал в кръв и осеял с бесилки изстрадалата българска земя. „Над родната страна премина ураган, каквото не помним нито ний, нито бащите ни. Та потрепераха и най-дълбоките дебри на Балкана, и най-глухите долове на нашите планини. Братска кръв пръсна по треви и шубраци, мозък от разбити черепи полепна по зидове. Писъци на мъже и ридания на майки удариха в небесния купол. Зимните ниви почернях от траурни чембери. Хиляди . . . Ний не можем да останем глухи зрители пред народната трагедия — унесени в нашите неземни блянове, потопени в нашите дребни чувства. Защото над нас и всичко наше стои: Народът, Масата — инертна и безименна, но бездънна и безсмъртна — която ражда всички нас.“ Тревожният призив намира широк отклик сред хората на перото. Около „Пламък“ се групират множество млади дарования, то става трибуна за разобличаване на буржоазно-фашистките власти, за изява на революционно-реалистично изкуство. Прозрял всичката химеричност на предишните си естетически канони, той иска да предпази младите поети от подобни увлечения, смело им сочи пътя за създаване на истинско пълноценно народно изкуство. Нищо по-несъстоятелно, по-безползено от символистичната поезия — пише Г. Милев в статията си „Поезията на младите“. Това е поезия студена, затова не вълнува, не тревожи. „А изкуството е тревога. И колко далеч е от изкуството подобна поезия на сладки тонове, рими, съзвучия. Такава поезия без вик! А вик е нужен на днешната българска лирика, за да се събуди тя от мъртвешкия сън, в който я приспиват младите поети от няколко години насам. Нужно е стряскане от сън! Вик, тревога!“ Окончателното идейно отрезвяване, неизмеримата му ненавист към буржоазията, безрезервното му сливане с народните тежкия довежда и до отричане на индивидуалистично формалистичното изкуство. Той вече е разбрал, че отчужденото от социалните проблеми изкуство, самоцелните и песимистични излияния косвено или пряко услужват на интересите на народните врагове. Масите изискват произведения, в които да съглеждат своите болки, стремежи и блянове, произведения, наситени с революционна мобилизираща мисъл. Запознал се с някои произведения на съветската литература още в началото на 20-те години, особено с творчеството на Маяковски, сега Гео Милев разбира още по-дълбоко, че само литературата, която е способна да раздвижи милионите, да вдъхне сили за борба срещу всичко остаряло и ретроградно, да

бъде израз на протест и призив към утрешния ден, може да има обществено и естетическо оправдание. Гео Милев изхожда от комунистически разбирания, когато чертае характера и насоките на бъдещото изкуство, от социалистическо-реалистически позиции написва най-вдъхновената си творба — поемата „Септември“. Всичко излязло от перото на поета след въстанието подготвя появата на бележитата революционна поема. Революцията и като идея, и като практика определя патоса на художествените му дръзновения, на теоретико-естетическите му възрения. С непознат дотогава за него поетически размах, внушителна образност, емоционално напрежение и експресивност на чувствата, с рядко вживяване и психологическа углъбеност е изобразен въстаналият народ — в революционния му устрем и трагичен погром, в непокосената му вяра в крайната победа. Тук революционните традиции на Смирненски зазвучават с нова сила. За пръв път в социалистическо-реалистическата ни литература народните маси са изобразени с такава художествена внушителност, в такъв героично-романтичен план, с цялата първична стихийност, характерна за моменти на социално-революционни сблъсъци. Народът — неговата съдба, настояще и бъдеще — е станал за поета върховен критерий. „Глас народен — глас божий“ — ето новото съкровено кредо на автора на „Септември“, за да възвести с увереността на библейски пророк, с неумолните исторически прозрения на комуниста:

Всичко писано от философи, поети —
ще се сбъдне!
— Без бог! без господар!
Септември ще бъде май!
Човешкия живот
ще бъде един безконечен възход
— нагоре! нагоре!
Земята ще бъде рай —
ще бъде.

С поемата „Септември“ Гео Милев сякаш е искал да се отблагодари на народа, чиято кървава епопея накарва и него самия, поета, да прозре неумолната житейска истина и тръгне по пътя, който осмисля човешкото съществуване, оправдава всяка творческа дейност. Тази вдъхновена апотеоза на Септемврийското въстание е израз на комунистическото светоусещане на поета, формирано под неотразимото въздействие на разигралата се драма. Използвани са нови стилни форми и изразни средства. Поетът ги служи с някои от художествените похвати на експресионизма, за да даде по-голяма внушителност на реалистично-романтичното изображение. Благодарение на голямото си дарование Г. Милев съумява да насити с ново революционно съдържание някои от стилно-формалните средства на онази литература, сред чиято атмосфера той се е формирал като поет, да ги подчини на новото си социално-революционно светоусещане, на новия си естетически идеал. Стези си именно идейно-художествени качества поемата се явява едно от големите завоевания на социалистическо-реалистичната ни поезия, създава традиции, в които се възпитават и израстват нови поколения творци на пролетарско-революционната ни литература от 30-те години.

Септемврийското въстание оплоди творческите дарования на голям брой поети, мнозина от които за пръв път изпробват перото си. На страниците на основаните тогава прогресивни списания се извяват в различни жанрове — със стихове и разкази, с литературно-критически и публи-

дистически статии, фейлетони и т. н. Възхваля и преклонение пред подвизите на септемврийци, мъка и гняв от жестокия погром, оплакване на жертвите и заклеявяване на фашистките убийци, вяра в светлото утре, готовност за саможертва в името на велики хуманистични идеали — такива са основните мотиви, идейно-емоционалния патос на множеството стихове, поеми, лирически откъси и др., появили се по страниците на прогресивния печат в онези години, пък и по-късно. Стиховете на К. Зидаров — „Аз плетях замислена на пруста“ и „Разбойници“, на Ламар — „Прелетен ужас“, на Д. Осинин — „Септември“, „Пролетен ден“, на С. Румянцев — „Конспиративна песен“ и „Предчувствие“, на Ем. Коралов — „Черният дом“ и редица други са пропити от трагично-драматичната атмосфера на времето. Тези поети, изявили се като като творци при особените условия след 1923 г., когато в пламъците на събитията изпепеляват много илюзии, когато се извършва дълбок прелом в съзнанието на хората, внасят в поезията ни нови струи. Без да достигат бойката пролетарско-комунистическа целеустременост на Смирненски, те тръгват по неговия път, за да обогатят националната ни литература с произведения, съзвучни с патоса на времето. Без да се подценява известната ограниченост на техните граждански и естетически дръзновения, което се оказва пречка да създадат пълноценна социалистическо-реалистическа поезия, тези септемврийски стихове несъмнено вървят в нейното русло.

През 30-те години, когато Партията поема новия димитровски курс, настъпва нов реалистичен подем в областта на поезията. Авторът на „Видения на кръстопът“ и редактор на „Хиперион“ Л. Стоянов постепенно ще започне да свлича символистичната мантия, за да изповяда с болезнено прозрение: „След войната всеки се преустройва както може. Мнозина братя писатели продължават да спят на предвосния си ум, да благоденствуват в тихата Аркадия на доброто старо време. Блажени спящите, защото никога няма да се пробудят. Аз паднах от облаците и зле се натъртих. . . Тогава започнах да опростявам нещата, да снимам една по една лъжливите маски на „културата“, да събличам от себе си износените ризи на „идеализма“ и на „божественото вдъхновение“, за да стигна до нещо положително и непреходно: истината“. Познанието на истината го насочва по пътя на тясното единение с народа, осмисля цялото съществуване на твореца. „Ония, които боравят с „идеите“, забравят, че животът като „идея“ има една обществена предпоставка: да се опознае като реалност. За обикновения човек той се състои в две неща: деца и хляб. Аз съм с хората, които имат деца и нямат хляб.“ Писателят се е домогнал до граждански и естетически прозрения, които го утвърждават като поет-антифашист и разкриват пътя към социалистическо-реалистическата литература.

И сега множество поетични творби продължават да се явяват като отглас на септемврийските събития и с това определят в значителна степен тематиката на пролетарската литература. „Заветът на жертвите“ на Мл. Исаев, „Син“ и „Майка“ на Хр. Радевски, „Септемврийски цикъл“ на Кр. Пенев, „Заточеник“ на Н. Ланков, „Войчиновският последен бой“ и „Среднощна коситба“ на Н. Хрелков, „Разстрел“ и „Никодим“ на Кр. Кюлявков и много други са творби, в които диша патосът на септемврийци. Споменът за техния подвиг и погром извиква граждански и творчески устрем, служи като изходно начало, за да бъдат заклеявени буржоазните власти, да се вдъхне вяра на изтерзания народ, да се изяви комунистическо верую. Разбира се, новите условия вече дават възможност да се под-

ходи по новому към септемврийската тематика, да се преосмислят някои моменти от спичната борба, да се насити с по-ярко революционно съдържание и партийна страстност. Скръбта по жертвите вече е преминала в готовност за саможертва, в призови за революционна бойност, за да бъде реализирано делото на погиналите, да се изпълни дългът пред Партия и народ.

Колко всеобхватно е било въздействието на първата въоръжена схватка на трудовия народ с фашизма свидетелствуват произведения от различни жанрове, създадени от автори, принадлежащи към различни поколения. Септемврийските събития обогатяват не само тематично творчеството на редица утвърдени вече белетристи, но определят основния патос на произведенията на цяло едно поколение, което встъпва на литературното поприще в края на второто и началото на третото десетилетие. Особеностите на белетристичния жанр дават възможност да се изяви и непосредно емоционално отношение към събитието, и да се разгърне по-плътна картина за онази драматично напрегната обстановка, да се погледне от повече страни на историческото дело. От сега нататък прозата ни започва да придобива все по-подчертан антифашистки характер. Успоредно със скръбта по жертвите засилва се и изобличителният патос, все по-смело и нашироко се разкрива антинародната същност на буржоазията, нейната нравствена поквара и варварски садизъм. Засягат се вече и обществено-политическите процеси, които подготвят въстанието, както и онези, които се извършват след погрома. Борецът-антифашист и комунист навлиза все по-широко в литературата, става основен герой в по-кратки или по-разгърнати белетристични платна.

Широк и непосреден отзвук септемврийските събития намират още в разказите на Ангел Каралийчев. Въстанието идва сякаш да открие и оплоди едно свежо и оригинално дарование. Бъдещият голям белетрист, дебютирал на страниците на „Нов път“, дава израз на душевната си покруса, на преживявания и размисли, породени от кървавите походи на фашизма. Разказите от сборника „Ръж“ (1924) по идейно-емоционално звучене се приближават до поезията на Разцветников и Фурнаджиев. Тези „стихове в проза“, както справедливо ги наричат някои, чертаят мрачната картина, когато злоещата нощ ляга над българската земя и смъртта, размахала коствеливата си ръка, безмилостно покосява млади и стари, безпомощна само да убие вярата у народа. Именно да вдъхне вяра у угнетените и изтерзани люде, да им протегне своята братска десница, авторът посяга към перото. „На вас, мой черни братя, искам да хвърля в душите ви едно надеждно пламъче, да трепне и да ви поведе като витлеемска звезда през кървавата нива на днешния ден към бъдещето на доброто и красотата. Как — не знам. Ако вие всички имате една ръка, щях горещо да я стисна. Щях ази кажа: кураж!“ — четем в посвещението към книгата. Колкото и в общ хуманистичен план да е изразена тази вяра и авторът да не знае как да помогне на окървавените си братя, искало се е немалка нравствена смелост в кошмарните дни, за да се протегне ръка на ония, които са били разстрелвани в ранни зори и хвърляни в речните порои. Наистина тук читателят не ще срещне изобразени пряко септемврийските герои, нито техните палаци, но се чувствава, че всеки ред е излязъл от едно дълбоко наранено сърце, свило се от болка пред черните чембери на обляните в сълзи майки и сестри, пред съдържаната мъка, изписана по обгорялите лица на бащи и братя. „Обърнем ли очи назад — виждаме черни години. Окървавени стърнища, запалени села. Братски трупове, братска кръв — боли! Ех, живот!“ Загубил най-свидното — първородния си син, по-

крушеният баща не унива, а с един стоицизъм, свойствен на хората от народните низини, заявява: „Ще изгори целият свят и нов ще се роди. Нови хора ще заорат нивите. Нови песни ще прокътят по седемките“. Въпреки баладичния тон и импресионистичната образност, тези първи белетристични откъси са всявали бодрост и оптимизъм у изтерзания народ.

Ако разказите, появили се непосредствено след въстанието: „Камъните говорят“ на Д. Хаджилев, „Гецова челяд“ и „Тайните на Дунава“ на Ст. Лилянов, „Каин“ на Ив. Хаджимарчев, „Смях“ и „Мъка“ на Кр. Велков и други са писани под неотразимото въздействие на още неизживяните кошмари и в тях баладичният тон е примесен с ненавист и проклятие, със спотаен вътрешен бунт и вяра в щастливото бъдеще, то излезлите по-късно произведения отразяват вече въстанието от повече аспекти. С отдалечаване на времето все по-релефно се очертава историческото значение на септемврийските събития, елегичните настроения постепенно са изживяни, за да се погледне на въстанието вече и откъм неговата героична революционна страна. Отсега нататък обществено-революционният патос в прозата се засилва, художествената идейност става по-целестремена.

След като още през 1924 г. Ан. Страшимиров напечатва на страниците на „Пламък“ дълбоко покъртителния разказ-импресия „Изповед“, гдето с неизразима човешка болка изплаква: „Те убиваха — ден; убиваха — нощ. И после — дни и нощи: убиваха. . . И долините се изпълниха с трупове, майко, а реките преляха от удавници. . .“, в изданието две години по-късно роман „Хоро“ (1926) писателят вече е превъзмогнал мъката и със страшна сила разобличава фашистките властици, палачи и злодеи, които „клаха народа си тъй, както турчин не го е клал“. Кървавата вакханалия, разиграла се над родната земя, идва да премахне много от илюзиите и люшканията на Страшимиров, за да произнесе най-страшната присъда над фашизма, разголвайки отвратителния му образ, идейното и нравственото скудоумие, античовешката му същност. Със свойствения си неспокоен темперамент, с цялата си дълбоко покъртена и възмутена съвест, с болка и ярост писателят издига глас на протест и произнася неумолима присъда, която прозвучава като предупреждение и смущава кървавия пир на властниците. В романа „Хоро“ наистина могат да бъдат открити слабости от различно естество, но той си остава един от най-ярките художествени документи, където със страшната неумолимост на фактите и страстност на повествованието се осъждат и заклеят погромджиите на септемврийската спомей. Очевидно романът „Хоро“ не би бил възможен преди въстанието, не само като тематика, но и с целия си идеен и социален антифашистки патос, с емоционалната драматичност на образите и ритмиката на речта. Трябвало е дългогодишният писател-реалист да преживее ужасите през онези дни, за да се нареди изцяло в редиците на писателите-антифашисти и заработи още по-неуморно и като белетрист и като публицист и редактор. Така и при Страшимиров септемврийската тематика идва да разшири идейно-художествения кръгзор и писателят дава безспорен принос за развитието на прогресивната антифашистка литература.

Очевидно не случайно първият страстно изобличителен разказ на Л. Стоянов „Милосърдието на Марса“ излиза именно през 1923 г. Макар в разказа да се разкриват зверствата на военщината, погиването на хиляди невинни хора от жестокостите на окупационните войски в Сърбия, със своя социален и идеен патос той се явява в съзвучие с онова, което

е ставало по онова време из българските села и градове. Читателите го възприемат именно като изобличение на фашистките зверства над въстаналия народ. Затова пък разказът „Краят на Лъкавишката съветска република“ (1928) вече се явява естествено продължение на подхванатата идейно-тематична линия с по-първия разказ. Вече върху материал от септемврийските събития писателят в епичен план описва един епизод от борбата, разкрива сложни противоречиви отношения и сблъсъци.

Септемврийската тематика навлиза и в творчеството на Г. Караславов, който по онова време се утвърждава като талантлив белетрист. В редица разкази от сборника „Кавалът плаче“ (1927), наред с болката и мъката за погиналите септемврийци, се чувства гневът и протестът на писателя, очертани са контурите на образа на героя-антифашист и комунист, който ще стане основен герой в по-сетнешното му творчество. В белетристиката със септемврийска тематика за пръв път у Караславов положителният герой добива по-голяма идейна изясненост и революционна целеустременост. Писателят, тръгвайки от конкретните септемврийски събития, отива и по-нататък, подсказва ни за настъпилите процеси след това, процеси и от социално-политическо и от идейно-психологическо естество. Не само творческата ни интелигенция, но и широките народни маси след въстанието започват бързо да отрезвяват от някоя дребнобуржоазни илюзии и заживяват с пораснало съзнание за античовешката природа на капиталистическата власт, на фашистките управници. Тези именно обществено-исторически процеси Караславов се опитва художествено да пресъздаде, за да залегнат по-късно като основа на големите му белетристични платна.

От септемврийската тематика тръгва и друг начеващ писател по онова време О. Василев. Дебютирал на страниците на Страшимировото списание „Ведрина“, младият белетрист заживява изцяло в атмосферата на прогресивната антифашистка интелигенция и първият му роман „Бялата пътека“ (1929) е посветен на септемврийските герои. Тяхната борба, изпитания след разгрома и по-нататъшната им съдба дълги години владеят съзнанието на писателя, дават жизнен материал и творческо вдъхновение и за втората му книга „Огненият обръч“ (1933), очертават насоката на по-нататъшното му антифашистко художествено творчество.

С разширяване и укрепване фронта на революционната пролетарска литература през 30-те години темата за септемврийските събития продължава да привлича погледите на белетристите. Но сега въстанието вече се третира в по-широк план, с неговата подготовка, съзряване, избухване и по-сетнешни последици. Явяват се опити за по-цялостно разкриване движещите сили на борбата, разглеждането ѝ на фона на обществено-икономическото и политическо положение у нас след войната, на основата на разрастващите се класови противоречия.

Не е случайно обстоятелството, че към такава широка идейно-социална трактовка на въстанието пръв се насочва човек, който израства като гражданин и се оформя като писател в годините непосредствено на драматичните събития, който не само е наблюдавал, но е и участвувал в схватките с буржоазията. Романът „Село Борово“ (1933) на Кр. Велков е първото епично белетристично произведение, което наистина дава многогранна, идейно ярна и художествено убедителна картина на Септемврийското въстание, на неговите предпоставки и характер, на проявения героизъм и стоицизъм, на неотслабващия революционен устрем и вяра след разгрома. За пръв път в белетристиката ни тук са обрисувани

на по-широк план и по-релефно представителите на двата свята, излезли на кървав двубой. Разкрита е дейността и ролята на Комунистическата партия, говори се за боевия съюз между работниците и селяните, подчертава се масовият демократичен характер на борбата, поведението на отделните социални прослойки на село и т. н. Героите-комунисти са нарисувани по-пълно, изобразени са от повече страни — в трудовото им ежедневие и семейно-битова обстановка, в партийно-организационната им дейност и като ръководители на самото въстание.

Нима не говори за историческата значимост на Септемврийското въстание и по отношение развитието на литературата ни обстоятелството, че първите герои-комунисти, животът и дейността на които послужват за изграждане на широка епично-белетристична композиция, са именно герои-септемврийци! Септемврийската тематика въвежда по-нашироко комунистите в художествената литература. Те стават основни герои при осъществяване на идейно-художествения замисъл на редица прогресивни писатели. Безспорна заслуга е на Кр. Велков, че той по-дълбоко осъзна и художествено реализира тази исторически обусловена закономерност и с това окончателно утвърди традициите за все по-широко навлизане на хората с комунистическо светоотношение в практиката на писателите, за създаване на непреходни социално наситени, революционно устремени, идейновъзпитателни художествени композиции. Опирайки се здраво на социалистическо-реалистическите принципи, авторът е доловил проблематиката на времето, опитва се да навлезе в многообразните отношения между хората, да ни покаже техния обществен и интимен свят. С тези си именно качества романът „Село Борово“ бележи не само етап в литературата със септемврийска тематика, но очертава и основните тенденции в по-нататъшното развитие на социалистическо-реалистическата ни литература.

Изобщо общественно-гражданската и идейно-художествената проблематика на Септемврийското въстание се оказва особено плодотворна и вдъхновяваща за утвърждаването и развитието на революционно-пролетарската литература. В продължение на много години, когато в страната ни се извършват дълбоки революционизиращи обществени и духовни процеси, когато естетическата и художествената ни мисъл търси форми и пътища за изява, за да стане съзвучна с тези процеси, темата за подвига и погрома на българските работници и селяни през 1923 г. се оказва опора и извор на вдъхновение на поети и белетристи.

Въздействието на въстанието върху развитието на революционната художествена мисъл не се изчерпва само с произведенията със септемврийска тематика, а се простира и върху цялата ни прогресивна, пролетарско-революционна, социалистическо-реалистическа литература до Девети септември. Дълбоките бразди, които издълба Септемврийската епопея между народ и властици, се оказаха непреодолима бариера срещу опитите да се привлече творческата ни интелигенция на страната на буржоазията, да се заздрави официалната буржоазна литература. Когато през 30-те години фашизмът бе в акция от световен мащаб и редица писатели от другите страни завиха надясно, други се примириха или станаха пасивни наблюдатели на все по-зачестилите погроми над демократичните сили, у нас, само с единични изключения, хората на художествената мисъл проявяват будно съзнание по отношение назряващите конфликти и, обладани от идеите за социална правда и културен напредък, се организират за борба срещу настъпващия фашизъм. Изкованото единство между демократичните слоеве

на нашата общественост по време на въстанието, единство, зациментирано от обилно пролятата кръв послужва като опора и предупреждение за обединяване и на прогресивните творчески сили. Въпреки левосектантските увлечения на партийното ръководство в началото на третото десетилетие, през 1932 г. и официално се изгражда Съюзът на трудовоборческите писатели, обединени под общата платформа за защита на народните правдини за борба с фашизма в подкрепа на съветската литература. По онова време се основават редица литературни вестници и списания, където прогресивните писатели излизат с творби в стихове и проза, с публицистични, литературни и общокултурни статии в подкрепа на разгарящата се антифашистка борба, остро заклеймявайки фашизма като идеология и практика. „Фашизмът — язва на културата“ — така онадесловява Людмила Стоянов една от многобройните си антифашистки статии, излязла на страниците на „Щит“ (1933): „Царството на фашизма е царство на смъртта — се провиква писателят: — в него няма слънце, няма усмивка; то символизира безогледната алчност на капитализма, който чрез него преобразява и смазва индивида, тъй както воденичните камъни смазват житното зърно. . . Онова, което дава съдържание на един живот, на една култура, произведенията на мисълта, отразени в поезия, в музика, драма, роман и прочее, при фашизма липсва напълно, защото фашизмът е застой, а не движение, той е обърнат назад, а не напред към новия живот.“ Сплотяването на творческите прогресивни сили изиграва неизмеримо благотворна роля за разширяване терена на демократичната литература, за нейното идейно насочване и даване отпор на попълнозвоненията на буржоазията в областта на интелектуално-духовния живот.

Ако въпросите за характера, ролята и значението на първото антифашистко въстание за по-нататъшното обществено-политическо развитие на нашата страна са нашироко изяснени в трудовете на Г. Димитров и В. Коларов, в редица партийни документи, то неговото въздействие в областта на литературата и изкуството, въпреки немалкото полезни опити, не е намерило все още всестранно и задълбочено разглеждане и осветление. А несъмнено твърде многообразни и интересни са проблемите в това отношение, чието осветление ще доведе до по-задълбочено вникване в литературния процес, до по-вярно разбиране на много литературни явления.

И досега литературата ни, появила се като отглас на Септемврийското въстание, ние продължаваме да я наричаме с Бакаловото определение „септемврийска“ или „антифашистка“ литература. А очевидно е, че тези определения не разкриват същността на тази литература — и в методологическо и естетическо отношение. В нея се проявяват различни творчески индивидуалности, с по-своеобразно светоотношение, с нееднаква степен на идейно-политическа зрялост, с нееднакъв път на гражданско формиране и творческо съзряване. Септемврийската художествена тематика се разработва от хора, принадлежащи към различни поколения, преминали през различни естетически школи и литературни течения. А всичко това очевидно не остава без значение в идейно-художествените концепции и образно-стилови системи. Колко своеобразно например в това отношение ни се представя Гео Милев. Бил дълги години под обаянието на естетическите канони на някои модернистични течения, най-вече на експресионизма, той и когато отхвърля предишното си теоретико-естетическо кредо и пише революционната поема „Септември“, продължава да си служи с една по-особена художествена образност, стилно-изразни

средства и т. н. И, струва ни се, че революционният патос на поемата от това не е намалил силата си. Дори напротив. Нас ни овладява едно бунтовно-титанично звучене, което ни кара да тръпнем и благоговеем, да страдаме и се възторгваме, фанатично да вярваме, че „септември ще бъде май“. Защо именно Гео Милев постига художествено изображение с такава неизмерима революционна, емоционално завладяваща сила? Не се ли налага тук въпросът — доколко и в каква насока са използвани някои формално-художествени постижения от предходната му поетическа практика, за да се изпълти ново жизисно и идейно съдържание, предадено с голямо емоционално внушение и драматичност на речта. Несъмнено поемата „Септември“ е твърде показателна как могат да бъдат използвани многообразието художествено-изобразителни системи, похвати и т. н., когато от социалистическо-реалистически позиции се претворяват исторически събития, човешки вълнения, обществени дръзновения, революционни прозрения. И очевидно отново ни се налагат въпросите за отношението между мироглед и метод, за съотношението на социалистическия реализъм към другите творчески методи, за ролята на предишните традиции, когато се утвърждава новата социалистическа литература, както и за новаторски характер на тази литература откъм идейно съдържание и художествена образност, откъм естетически и етически идеал.

Когато днес препрочитаме „Септември“, „Жертвени клади“, „Пролетен вятър“, „Ръж“ и другите „септемврийски“ творби, не може да не се удивим от ози дълбок и непритворен хуманизъм, който струи и ни завладява, от оная неизмерима любов към жертвите на фашизма, от онова искрено съчувствие към хилядите майки и сестри, забулени в черно, търсещи незнани гробове, от оная сърдечна топлина и преданост към целия изтерзан и поруган народ. Но с какво се родее и отличава този непритворен хуманизъм с хуманизма на писателите-критически реалисти или с днешния хуманизъм на социализма и комунизма! Не е ли именно този всеобхватен хуманизъм, където любовта преминава в омраза, съчувствието в проклятие, покрусата във вяра и готовност за саможертва, който придава неотслабваща идейно-емоционална сила на тези творби, творби, каращи ни и сега да се задъхваме от вълнение и потапяме в размисъл! Несъмнено, непреходната сила на хуманизма на септемврийските писатели се дължи на това, че тук и критическото и утвърждаващото начало са обусловени от обаятелния идеал за един свят на висши човешки социални и нравствени принципи — комунистическият. Каква гражданска смелост и идейна устойчивост са били необходими в онези времена, когато по думите на Гео Милев било „е забранено да се говори, да се мисли, да се пише, да се чете, а най-сетне да се живее“, когато нощите са били огласяни от писъците на отвличаните, а дните — от погребалния звън на камбаните, да се издигне глас на протест и проклятие, да се заклеймят всесилните и предрече тяхната неизбежна гибел! Идейно-възпитателната сила на художествено сътвореното от тези писатели и поети расте и поради обаянието, което излъчват те като граждани-творци.

Задълбоченото и всеотдадно проучване на литературния живот от 1923 г. до социалистическата революция у нас през 1944 г. ще ни разкрие интересни проблеми от идейно-естетически, теоретико-методологически, индивидуално-психологически характер. Тяхното изследване ни показва историческата роля на Септемврийското въстание и за подема и развитието на прогресивната реалистична марксистическа теоретико-естетическа и литературно-художествена мисъл.